

Original Article

**प्राथमिक स्तरावरील गतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी सामाजिक अध्ययन कार्यनीतीचे विकसन व
 परिणामकारकता : एक अभ्यास**

शिल्पा दत्तात्रय उदगीरकर¹, डॉ. किरण एस. पाईकराव²

¹संशोधक, शिक्षणशास्त्र संकुल, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ नांदेड.

²मार्गदर्शक, सरस्वती अध्यापक महाविद्यालय, किनवट ता. किनवट जि. नांदेड

Manuscript ID:

IJAAR-130621

ISSN: 2347-7075

Impact Factor – 8.141

Volume - 13

Issue - 6

July – August 2026

Pp. 152 - 157

Submitted: 06 August 2026

Revised: 16 August 2026

Accepted: 25 August 2026

Published: 31 August 2026

Corresponding Author:

शिल्पा दत्तात्रय उदगीरकर

Quick Response Code:

Website: <https://ijaar.co.in/>

DOI: 10.5281/zenodo.22236635

DOI Link:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22236635>

Creative Commons

सारांश:

प्राथमिक स्तरावरील गतिमंद विद्यार्थ्यांना सामाजिक अध्ययन विषयातील संकल्पना आत्मसात करताना सामान्य विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत अधिक वेळ, पुनरावृत्ती, प्रत्यक्ष अनुभव आणि वैयक्तिक मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते. प्रस्तुत अभ्यासाचा उद्देश गतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी त्यांच्या शैक्षणिक गरजा लक्षात घेऊन सामाजिक अध्ययन विषयाची कार्यनीती विकसित करणे आणि तिची परिणामकारकता तपासणे हा आहे. या अभ्यासासाठी प्राथमिक स्तरावरील 30 गतिमंद विद्यार्थ्यांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली. विद्यार्थ्यांची सामाजिक अध्ययन विषयातील पूर्वज्ञानाची पातळी पूर्वचाचणीद्वारे निश्चित करण्यात आली. त्यानंतर चित्रे, प्रतिकृती, कृतीआधारित अध्यापन, स्थानिक परिसराचा वापर, प्रश्नोत्तर, भूमिकानाट्य, पुनरावृत्ती आणि सोप्या भाषेचा वापर यांचा समावेश असलेली कार्यनीती विकसित करून तिची अंमलबजावणी करण्यात आली. हस्तक्षेपानंतर उत्तरचाचणी घेण्यात आली.

नमुना डेटाच्या विश्लेषणानुसार विद्यार्थ्यांच्या पूर्वचाचणीतील सरासरी गुण 10.83, तर उत्तरचाचणीतील सरासरी गुण 18.47 आढळले. सरासरी गुणांमध्ये 7.64 गुणांची वाढ झाली. पूर्वचाचणीच्या तुलनेत उत्तरचाचणीतील कामगिरीत सुमारे 70.54 टक्के वाढ दिसून आली. नमुना t-परीक्षणाच्या आधारे पूर्वचाचणी व उत्तरचाचणी गुणांमधील फरक सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असल्याचे आढळले. यावरून विकसित केलेली सामाजिक अध्ययन कार्यनीती गतिमंद विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन निष्पत्तीमध्ये सकारात्मक बदल घडवून आणण्यास उपयुक्त ठरू शकते, असा निष्कर्ष काढता येतो.

की-वर्ड्स : गतिमंद विद्यार्थी, प्राथमिक शिक्षण, सामाजिक अध्ययन, कार्यनीती, कृतीआधारित अध्यापन, पूर्वचाचणी, उत्तरचाचणी, परिणामकारकता.

Creative Commons (CC BY-NC-SA 4.0)

This is an open access journal, and articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License (CC BY-NC-SA 4.0), which permits others to remix, adapt, and build upon the work non-commercially, provided that appropriate credit is given and that any new creations are licensed under identical terms.

How to cite this article:

शिल्पा दत्तात्रय उदगीरकर, डॉ. किरण एस. पाईकराव. (2026). प्राथमिक स्तरावरील गतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी सामाजिक अध्ययन कार्यनीतीचे विकसन व परिणामकारकता : एक अभ्यास. International Journal of Advance and Applied Research, 13(6), 152 – 157. <https://doi.org/10.5281/zenodo.22236635>

प्रस्तावना:

शिक्षण ही प्रत्येक बालकाच्या सर्वांगीण विकासाची महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याची बौद्धिक क्षमता, शिकण्याची गती, आकलनक्षमता आणि शिकण्याची पद्धत वेगवेगळी असते. गतिमंद विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक संकल्पना समजून घेण्यासाठी अधिक वेळ आणि संरचित अध्यापनाची आवश्यकता असते. सामाजिक अध्ययन हा विषय विद्यार्थ्यांना कुटुंब, शाळा, समाज, परिसर, नागरिकत्व, सामाजिक संबंध आणि दैनंदिन जीवनाशी संबंधित ज्ञान देतो. त्यामुळे गतिमंद विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने या विषयाचे महत्त्व अधिक आहे.

परंतु पारंपरिक व्याख्यानाधारित किंवा केवळ पाठ्यपुस्तकावर आधारित अध्यापन पद्धतीमुळे अशा विद्यार्थ्यांना सामाजिक अध्ययनातील अमूर्त संकल्पना समजण्यात अडचणी येऊ शकतात. म्हणून त्यांच्या क्षमतेनुसार दृश्य साधने, प्रत्यक्ष अनुभव, कृती, पुनरावृत्ती, भूमिकानाट्य, प्रश्नोत्तर आणि स्थानिक परिसराचा वापर करणारी अध्यापन कार्यनीती विकसित करणे आवश्यक ठरते.

अभ्यासाची गरज:

गतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी सामाजिक अध्ययन विषयाचे अध्यापन करताना पुढील बाबी लक्षात घेणे आवश्यक आहे —

- 1) संकल्पना सोप्या आणि स्पष्ट भाषेत मांडणे.
- 2) अमूर्त संकल्पनांचे मूर्त अनुभवांमध्ये रूपांतर करणे.
- 3) चित्रे, तक्ते, प्रतिकृती आणि प्रत्यक्ष वस्तूंचा वापर करणे.
- 4) विद्यार्थ्यांना कृतीत सहभागी करून घेणे.

- 5) शिकविलेल्या घटकांची वारंवार पुनरावृत्ती करणे.
- 6) विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गतीनुसार अध्यापन करणे.
- 7) दैनंदिन जीवनाशी संबंधित उदाहरणांचा वापर करणे.
- 8) शिकलेल्या ज्ञानाचा व्यवहारात वापर करण्याच्या संधी उपलब्ध करून देणे.

या पार्श्वभूमीवर गतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी विशेष सामाजिक अध्ययन कार्यनीती विकसित करून तिच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

प्रस्तुत अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- 1) विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक अध्ययन विषयातील पूर्वज्ञानाची पातळी निश्चित करणे.
- 2) प्राथमिक स्तरावरील गतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी सामाजिक अध्ययन विषयाची कार्यनीती विकसित करणे.
- 3) विकसित केलेल्या कार्यनीतीची विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीवर होणारी परिणामकारकता तपासणे.
- 4) पूर्वचाचणी व उत्तरचाचणीतील विद्यार्थ्यांच्या गुणांची तुलना करणे.
- 5) गतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त अध्यापन पद्धती निश्चित करणे.

संशोधन परिकल्पना:

शून्य परिकल्पना: प्राथमिक स्तरावरील गतिमंद विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक अध्ययन विषयातील पूर्वचाचणी व

उत्तरचाचणीच्या गुणांच्या सरासरीमध्ये सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण फरक आढळणार नाही.

संशोधन परिकल्पना: विकसित केलेल्या सामाजिक अध्ययन कार्यनीतीमुळे गतिमंद विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक अध्ययन विषयातील शैक्षणिक कामगिरीत लक्षणीय सुधारणा होईल.

संशोधन पद्धती:

या अभ्यासासाठी समतुल्य गट पूर्वचाचणी-उत्तरचाचणी प्रयोगात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला.

1. नमुना:

अभ्यासासाठी प्राथमिक स्तरावरील 30 गतिमंद विद्यार्थ्यांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली. नमुन्यात विविध शैक्षणिक स्तरांवरील विद्यार्थ्यांचा समावेश करण्यात आला.

2. संशोधन साधने:

अभ्यासासाठी पुढील साधनांचा वापर करण्यात आला—

- सामाजिक अध्ययन विषयाची पूर्वचाचणी
- सामाजिक अध्ययन विषयाची उत्तरचाचणी
- निरीक्षण पत्रिका
- कृतीआधारित अध्यापन साहित्य
- चित्रे व फ्लॅशकार्ड
- प्रतिकृती व प्रत्यक्ष वस्तू
- कार्यपत्रिका

विकसित केलेली सामाजिक अध्ययन कार्यनीती:

गतिमंद विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन पुढील घटकांचा समावेश असलेली कार्यनीती विकसित करण्यात आली.

घटक	वापरलेली पद्धत
कुटुंब -	चित्रे, कुटुंबवृक्ष, चर्चा
शाळा -	शाळेतील प्रत्यक्ष परिसराचे निरीक्षण
समुदाय -	स्थानिक परिसराची ओळख
व्यवसायांची -	चित्रे व भूमिकानाट्य
वाहतूक -	वाहनांची चित्रे व प्रत्यक्ष निरीक्षण
नागरिकत्व -	योग्य-अयोग्य कृतींचे उदाहरण
सामाजिक नियम -	परिस्थितीआधारित कृती
राष्ट्रीय प्रतीके -	चित्रे, रंगकाम व पुनरावृत्ती

अध्यापनामध्ये “सोपे ते अवघड, ज्ञात ते अज्ञात आणि मूर्त ते अमूर्त” या तत्वांचा वापर करण्यात आला.

कार्यनीतीची अंमलबजावणी:

कार्यनीतीची अंमलबजावणी आठ आठवड्यांच्या कालावधीत करण्यात आली. प्रत्येक आठवड्यात नियोजित सामाजिक अध्ययन घटक शिकविण्यात आला. एका अध्यापन सत्राची रचना पुढीलप्रमाणे करण्यात आली —

पूर्वतयारी → पूर्वज्ञान जागृती → प्रत्यक्ष साधनांचे प्रदर्शन → कृती → प्रश्नोत्तर → पुनरावृत्ती → कार्यपत्रिका → मूल्यमापन

विद्यार्थ्यांना केवळ ऐकण्याऐवजी पाहणे, बोलणे, कृती करणे आणि प्रत्यक्ष अनुभव घेणे यासाठी प्रोत्साहित करण्यात आले.

डेटा विश्लेषण:

खालील तक्ता नमुना डेटावर आधारित आहे.

तक्ता 1 : पूर्वचाचणी व उत्तरचाचणी गुणांची तुलना

चाचणी N	सरासरी	गुण	प्रमाणित विचलन
पूर्वचाचणी	30	10.83	2.41
उत्तरचाचणी	30	18.47	2.16

वरील तक्त्यावरून दिसून येते की पूर्वचाचणीतील विद्यार्थ्यांची सरासरी 10.83 होती, तर कार्यनीतीच्या अंमलबजावणीनंतर उत्तरचाचणीतील सरासरी 18.47 झाली. म्हणजेच विद्यार्थ्यांच्या सरासरी गुणांमध्ये 7.64 गुणांची वाढ झाली.

टक्केवारीच्या दृष्टीने —

$$\text{वाढ} = (18.47 - 10.83) \div 10.83 \times 100 = 70.54\%$$

यावरून विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक अध्ययन विषयातील कामगिरीत लक्षणीय सकारात्मक बदल झाल्याचे दिसून येते.

तक्ता 2 : विद्यार्थ्यांच्या कामगिरीतील बदल

कामगिरीचा स्तर	पूर्वचाचणी	उत्तरचाचणी
कमी	20 विद्यार्थी (66.67%)	5 विद्यार्थी (16.67%)
मध्यम	8 विद्यार्थी (26.67%)	10 विद्यार्थी (33.33%)
चांगली	2 विद्यार्थी (6.67%)	15 विद्यार्थी (50.00%)
एकूण	30	30

तक्त्यावरून दिसून येते की पूर्वचाचणीत कमी कामगिरी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या 20 होती.

उत्तरचाचणीनंतर ही संख्या 5 वर आली. त्याचप्रमाणे चांगली कामगिरी करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या 2 वरून 15 झाली.

सांख्यिकीय विश्लेषण:

पूर्वचाचणी आणि उत्तरचाचणी गुणांची तुलना करण्यासाठी संबंधित नमुन्यांची t-परीक्षा (Paired Sample t-test) वापरण्यात आली.

नमुना डेटानुसार—

$$\text{नमुना आकार (N)} = 30$$

$$\text{पूर्वचाचणी सरासरी} = 10.83$$

$$\text{उत्तरचाचणी सरासरी} = 18.47$$

$$\text{सरासरी फरक} = 7.64$$

$$t\text{-मूल्य} \approx 16.2$$

$$df = 29$$

प्राप्त t-मूल्य हे 0.05 पातळीवरील आवश्यक मूल्यापेक्षा अधिक असल्याने पूर्वचाचणी आणि उत्तरचाचणीतील फरक सांख्यिकीयदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण मानला जातो. त्यामुळे शून्य परिकल्पना नाकारले जाते आणि विकसित केलेली कार्यनीती विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक अध्ययन विषयातील कामगिरी सुधारण्यास परिणामकारक ठरली, असे नमुना डेटावरून दिसून येते.

निष्कर्ष:

अभ्यासाच्या आधारे पुढील निष्कर्ष प्राप्त झाले—

- गतिमंद विद्यार्थ्यांना सामाजिक अध्ययन विषयातील संकल्पना समजण्यासाठी कृतीआधारित आणि दृश्याधारित अध्यापन अधिक उपयुक्त ठरते.
- पूर्वचाचणीच्या तुलनेत उत्तरचाचणीतील विद्यार्थ्यांच्या सरासरी गुणांमध्ये वाढ झाली.

- चित्रे, प्रत्यक्ष वस्तू, प्रतिकृती आणि स्थानिक परिसराचा वापर केल्यामुळे विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढला.
- पुनरावृत्तीमुळे विद्यार्थ्यांना संकल्पना अधिक चांगल्या प्रकारे लक्षात ठेवता आल्या.
- भूमिकानाट्य आणि कृतीआधारित उपक्रमांमुळे सामाजिक अध्ययनातील ज्ञानाचा दैनंदिन जीवनाशी संबंध जोडणे सोपे झाले.
- विकसित कार्यनीतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वासात आणि वर्गातील सहभागात सकारात्मक बदल दिसून आला.
- विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक गतीनुसार अध्यापन केल्यास त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीस चालना मिळते.

शैक्षणिक परिणाम:

या अभ्यासाचे प्राथमिक शिक्षणाच्या दृष्टीने महत्त्व पुढीलप्रमाणे आहे—

- विशेष शिक्षकांना सामाजिक अध्ययनासाठी नियोजनबद्ध कार्यनीती विकसित करण्यास मदत होऊ शकते.
- पाठ्यपुस्तकाबरोबर दृश्य आणि कृतीआधारित साहित्य वापरण्याची गरज अधोरेखित होते.
- विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक क्षमतेनुसार अध्यापन करण्यास प्रोत्साहन मिळते.
- सामाजिक अध्ययनातील संकल्पना दैनंदिन जीवनाशी जोडता येतात.

- समावेशक शिक्षणामध्ये विविध अध्यापन तंत्रांचा वापर करण्यास दिशा मिळते.

शिफारसी:

- गतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी सामाजिक अध्ययन विषयाचे स्वतंत्र कृतीआधारित अध्यापन नियोजन तयार करावे.
- अध्यापनात चित्रे, व्हिडिओ, प्रत्यक्ष वस्तू, प्रतिकृती आणि स्थानिक परिसराचा नियमित वापर करावा.
- एका वेळी कमी संकल्पना शिकवून त्यांची पुरेशी पुनरावृत्ती करावी.
- विद्यार्थ्यांच्या छोट्या प्रगतीलाही सकारात्मक बळकटी द्यावी.
- पालकांना विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक अध्ययनातील प्रगतीबाबत मार्गदर्शन करावे.
- शाळेतील सामाजिक अध्ययनाचे अध्यापन दैनंदिन जीवनातील अनुभवांशी जोडावे.
- पुढील संशोधनात मोठ्या नमुन्याचा वापर करून अधिक व्यापक अभ्यास करावा.

अभ्यासाच्या मर्यादा:

प्रस्तुत अभ्यासाचा नमुना मर्यादित असून अभ्यासाचा कालावधीही निश्चित स्वरूपाचा आहे. त्यामुळे निष्कर्ष सर्वच गतिमंद विद्यार्थ्यांना समान प्रमाणात लागू होतील असे निश्चितपणे म्हणता येत नाही. तसेच नमुना डेटावर आधारित सांख्यिकीय निष्कर्ष हे प्रत्यक्ष क्षेत्रीय अभ्यासातील निष्कर्ष म्हणून वापरू नयेत.

निष्कर्षात्मक विधान:

प्राथमिक स्तरावरील गतिमंद विद्यार्थ्यांसाठी सामाजिक अध्ययनाचे अध्यापन करताना पारंपरिक पद्धतीपेक्षा विद्यार्थी-केंद्रित, कृतीआधारित, दृश्याधारित आणि अनुभवाधारित कार्यनीती अधिक उपयुक्त ठरू शकते. प्रस्तुत नमुना डेटामध्ये पूर्वचाचणीच्या तुलनेत उत्तरचाचणीतील सरासरी गुणांमध्ये 70.54 टक्के वाढ दिसून आली. त्यामुळे योग्य नियोजन, सातत्यपूर्ण पुनरावृत्ती, प्रत्यक्ष अनुभव आणि वैयक्तिक मार्गदर्शन यांच्या साहाय्याने गतिमंद विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक अध्ययनातील शैक्षणिक प्रगतीला चालना देता येते.

संदर्भ:

1. Best, J. W., & Kahn, J. V. — Research in Education.
2. Garrett, H. E. — Statistics in Psychology and Education.
3. NCERT — National Curriculum Framework आणि प्राथमिक शिक्षणाशी संबंधित शैक्षणिक साहित्य.
4. RCI — विशेष शिक्षण व विशेष गरजा असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाशी संबंधित मार्गदर्शक साहित्य.
5. विशेष शिक्षण, समावेशक शिक्षण आणि सामाजिक अध्ययन अध्यापनाशी संबंधित संशोधनात्मक साहित्य.